

WIESŁAW ŚLADKOWSKI

*Juliusz Willaume i Tadeusz Mencel
jako badacze dziejów Księstwa Warszawskiego*

Juliusz Willaume et Tadeusz Mencel comme chercheurs en histoire de l'époque du Duché de Varsovie

W niemałej grupie historyków – badaczy dziejów Księstwa Warszawskiego, poczesne miejsce zajmują profesorowie Juliusz Willaume (1904–1980) i Tadeusz Mencel (1912–1987), którzy u szczytu swej kariery naukowej związali się na trwałe z Uniwersytetem Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Swą obecność w badaniach tych Juliusz Willaume zaznaczył stosunkowo wcześniej, bo już w pierwszym ćwierćwieczu po ich rozpoczęciu, natomiast Tadeusz Mencel do grona tego dołączył później, już po II wojnie.

A wszystko zaczęło się od III Zjazdu Historyków w Krakowie w 1900 r., podczas którego z przełomowym referatem wystąpił Szymon Askenazy, wskazujący na potrzebę rozpoczęcia badań naukowych nad okresem porozbiorowym obejmującym, jeśli chodzi o dzieje ojczyste, czasy Legionów i Księstwa Warszawskiego, a z uwzględnieniem optyki powszechnodziejowej – epokę napoleońską. Swą głośną twórczością naukową wytyczył też zasadnicze szlaki i kierunki owych dociekań. Askenazy preferował ujęcie biograficzne. Jego dzieła, odznaczające się świetnym stylem i przyciągające rzesze czytelników: *Napoleon a Polska* oraz biografie księcia Józefa Poniatowskiego, bohatera walki orężnej, i Waleriana Łukasińskiego, męczennika sprawy narodowej, były w szerszym ujęciu nauką i przykładem dla ówczesnego młodego pokolenia Polaków, szykującego się znowu do walki o wolność ojczyzny. Jako profesor uniwersytetu lwowskiego skupił Askenazy wokół siebie plejadę utalentowanych uczniów, wśród nich problematyką uprawianą przez mistrza zajmowali się głównie: Adam Mieczysław Skalkowski, Marian Kukiel, Michał Sokolnicki i Bronisław Pawłowski. Zdaniem Jerzego Maternickiego, twórczość Askenazego i jego szkoły „stanowiła naukowy fundament ideologii historycznej

ruchu niepodległościowego, zwłaszcza dla tego jego odłamu, który uosabiał Józef Piłsudski”¹.

Jednym z pierwszych i najwybitniejszych uczniów Askenazego był Adam Mieczysław Skałkowski. Różniąc się od mistrza podejściem do spraw warsztatu naukowego i osądem opisywanej rzeczywistości, stosunkowo wcześniej zaznaczył wyraźnie swą indywidualność naukową. Skałkowski był niedościgłym znawcą źródeł i zasłużonym ich wydawcą, przysłowiowa stała się jego wręcz benedyktyńska 7-letnia kwerenda paryska, która zaowocowała 5-tomowym wydawnictwem: „Korespondencja księcia Józefa Poniatowskiego z Francją”. Askenazy w spojrzeniu na opisywaną przez siebie epokę i jej bohaterów reprezentował optymistyczny punkt widzenia, nieodległy legendzie napoleońskiej, jednoznacznie pozytywnie ocenił dążenia i czyny ludzi Legionów i Księstwa Warszawskiego. Skałkowski reprezentował stanowisko bardziej realistyczne i krytyczne, nie pomijał związanych z epoką legionową cieni. W odrodzonej Rzeczypospolitej jako profesor uniwersytetu poznańskiego i kierownik katedry historii nowożytnej stworzył silny ośrodek badań nad dziejami XIX stulecia. W 1922 r. zainicjował seryjne wydawnictwo historyczne: „Życiorysy zasłużonych Polaków XVIII i XIX w.”, w którym ogłaszali swe prace jego uczniowie. Z kierowanego przez niego seminarium wyszła licząca się grupa młodych uczonych, którzy w latach późniejszych zaznaczyli swą obecność w historiografii polskiej. Obok J. Baumgarta, W. Dworzaczka, Z. Grota, W. Jakóbczyka, L. Koczego i J. Staszewskiego, byli wśród nich Juliusz Willaume i Tadeusz Mencel.²

Juliusz Willaume, rozpoczynając w 1922 r. studia historyczne na uniwersytecie poznańskim, wybrał seminarium z historii nowożytnej. Młody adept muzy Klio kształtował swą osobowość pod wpływem dwóch wybitnych, wspomnianych wyżej ówczesnych dziejopisów. Askenazy oddziaływał nań pośrednio poprzez swe dzieła, Skałkowski bezpośrednio w ramach dydaktyki uniwersyteckiej. Przed utalentowanym studentem, świetnie władającym językami francuskim i niemieckim, otworzył on szybko drzwi do badań naukowych. Juliusz Willaume, będąc jeszcze studentem, napisał swą pierwszą książkę. Była nią biografia gen. Józefa Wielhorskiego, bliskiego współpracownika Dąbrowskiego w Legionach i księcia Józefa Poniatowskiego w Księstwie Warszawskim oraz ministra wojny w Królestwie Polskim. W skróconej wersji ukazała się drukiem w roku 1925 we wspomnianej już serii: „Życiorysy zasłużonych Polaków...”.

Młody historyk odważnie korygował tu niektóre szczegółowe ustalenia Askenazego, jednak w zakresie układu i stylu biografii wpływ nań tego znakomitego dziejopisa był nader wyraźny. Za książkę tę uzyskał w roku 1926 międzyśrodkową nagrodę naukową im. Augustyna Cichowicza, przyznawaną wybijającym się przedstawicielom najmłodszego pokolenia naukowego. W tymże roku ukończył

¹ J. Maternicki, *Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918*, Warszawa 1975, s. 36.

² M. Willaume, *Adama Mieczysława Skałkowskiego spojrzenie na dzieje Legionów Polskich*, [w:] *Z epoki Legionów i Mazurka Dąbrowskiego*, pod red. W. Śladkowskiego, Lublin 2000, s. 161.

studia historyczne i uzyskał dyplom nauczyciela historii. Przedmiotu tego nauczał zrazu w gimnazjum w Kościanie i Szamotułach, a od 1928 do 1939 r. w renomowanych liceach poznańskich im. Karola Marcinkowskiego i Jana Kantego. Rozliczne i żmudne obowiązki pedagogiczne wypełniał wzorowo, pasją jego były jednak badania naukowe. Bohaterem jego kolejnej biografii, będącej pracą doktorską, której promotorem był prof. Skałkowski, był „pierwszy legionista” gen. Amilkar Kosiński. Omówił w niej zwłaszcza szczegółowo w oparciu o odkryte przez siebie źródła mniej dotąd znany epizod w karierze generała, który w roku 1812 był dzielnym obrońcą wschodnich rubieży Księstwa Warszawskiego przed atakami wojsk rosyjskich. Było to istotnym dopełnieniem dla całościowego ujęcia kampanii 1812–1813 r. i oryginalnym wkładem autora do dziejów oręża polskiego w czasach Księstwa Warszawskiego. Książka stała się podstawą świetnego doktoratu Juliusza Willaume’a i ukazała się drukiem w roku 1930, tym razem w całości we wspomnianej już serii „Życiorysy zasłużonych Polaków...”.

Uzyskawszy po doktoracie stypendium Funduszu Kultury Narodowej, Willaume podjął szeroko zakrojone studia i poszukiwania archiwalne w Paryżu, Berlinie i Dreźnie oraz w archiwach i bibliotekach krajowych, aby w swej kolejnej, trzeciej biografii sportretować jeszcze bardziej wybitną postać tej epoki, tj. króla saskiego Fryderyka Augusta jako księcia warszawskiego. Powstała obszerna, 500-stronicowa książka, będąca rozprawą habilitacyjną, która ukazała się drukiem w sierpniu 1939 r., tuż przed wybuchem II wojny. Hitlerowcy po wkroczeniu do Poznania zniszczyli jej zasadniczy nakład, ocalało ok. 100 egzemplarzy, wcześniej wysłanych do bibliotek i adresatów.

Książka ta jest niewątpliwie najwybitniejszym osiągnięciem naukowym Juliusza Willaume’a w dziedzinie badań nad dziejami Księstwa Warszawskiego; jej autora inny wybitny znawca tej epoki, Marcei Handelsman, stawiał w związku z tym na czele uczniów Skałkowskiego. Ukazywała, na podstawie bogatych materiałów źródłowych, pochodzących z 16 archiwów zagranicznych i krajowych, życie i działalność Fryderyka Augusta na szerokim tle stosunków politycznych, społecznych i gospodarczych Księstwa, różniła się więc wyraźnie od zbyt jednostronnych personalistycznych kanonów i wzorów biograficznych szkoły Askenazego, była oznaką uzyskania przez autora, także w zakresie wyważonych i krytycznych wobec polityki napoleońskiej sądów, pełnej samodzielności naukowej. Andrzej Zahorski uznał biografię Fryderyka Augusta „za ostatnią przed wojną, wybitną książkę o czasach napoleońskich”. Jej reedycja jest obecnie jak najbardziej pożądana i uzasadniona.

Po II wojnie Juliusz Willaume zrazu jako docent na Uniwersytecie Łódzkim, a od roku 1953 profesor Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie poszerzył wprawdzie znacznie swe zainteresowania badawcze, ale nigdy nie porzucił swej pierwszej i najbardziej mu bliskiej dziedziny. Opracował doskonały wybór tekstów źródłowych do użytku szkolnego: *Legiony Dąbrowskiego. Europa w dobie wojen napoleońskich*, wielokrotnie wypowiadał się też w formie naukowej i publicystycznej na temat roli dziejowej księcia Józefa Poniatowskiego i legendy napoleońskiej,

napisał też zwięzły zarys biograficzny Jana Henryka Dąbrowskiego. Największym jednak osiągnięciem z tego okresu było opracowanie przez niego dla zbiorowego wydawnictwa *Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej* dziejów Mazurka Dąbrowskiego na tle półtorawiekowej walki narodu polskiego o niepodległość. Książka została dobrze przyjęta przez czytelników i miała kilka wydań. Szczególnie studium dotyczące hymnu narodowego pióra Juliusza Willaume'a, wielokrotnie cytowane przez uczonych z różnych dziedzin wiedzy i budzące niekłamane uznanie specjalistów, np. Jana Lubicz-Pachońskiego, raz jeszcze dowiodło, jakim głębokim znawcą dziejów Księstwa Warszawskiego, a zarazem mistrzem pióra był jego autor, kroczący w tej dziedzinie drogą wytyczoną przez Askenazego i Skałkowskiego.³

Uczestnikiem seminarium prof. Skałkowskiego był także pochodzący z Łodzi i studiujący historię na uniwersytecie poznańskim Tadeusz Mencel. Studia swe uwieńczył w 1935 r. pracą magisterską pt. *Sejmy Księstwa Warszawskiego*. Jak pisze jego uczeń i późniejszy współpracownik, prof. Albin Koprucki, wyznaczyła ona „dalsze naukowe losy profesora. Problematyka bowiem Księstwa Warszawskiego i epoki napoleońskiej stać się miała jednym z filarów jego naukowych dociekań i przygody z rekonstrukcją fragmentów naszej i powszechnej przeszłości”.⁴ Dzięki pomocnej dłoni swego mistrza, prof. Skałkowskiego, podobnie jak wcześniej Juliusz Willaume i on uzyskał stypendium z Funduszu Kultury Narodowej, dzięki czemu mógł przeprowadzić studia archiwalne w Dreźnie oraz poszukiwania w archiwach i zbiorach prywatnych w kraju dotyczące działalności Feliksa Łubieńskiego jako ministra sprawiedliwości Księstwa Warszawskiego. Zebrane przezeń materiały ocalały w zawierusze wojennej i stały się podstawą rozprawy doktorskiej Tadeusza Mencela, pt. *Feliks Łubieński – minister sprawiedliwości Księstwa Warszawskiego*, napisanej pod kierunkiem prof. Skałkowskiego, obronionej w 1947 r. na uniwersytecie poznańskim, a w roku 1952 wydanej drukiem. Dzięki tej monografii oraz opublikowanym wcześniej obszernym artykułom o wprowadzeniu Kodeksu Napoleona w Księstwie Warszawskim (w języku francuskim) i organizacji sądownictwa na ziemiach polskich w okresie Komisji Rządzącej (1807), stał się Tadeusz Mencel cenionym znawcą zagadnień prawnoustrojowych Księstwa Warszawskiego. Swą karierę zawodową rozwijał zrazu na niwie archiwalnej, w 1955 r. po wcześniejszym mianowaniu go docentem nauk historycznych został dyrektorem Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Lublinie. Od 1957 r. prowadził też wykłady na UMCS, z którą to uczelnią już jako profesor związał się całkowicie w roku 1961, pełniąc funkcję dziekana Wydziału Humanistycznego i dyrektora Instytutu Historii. W swej twórczości naukowej zajmował się wieloma problemami, ale kontynuował także swój pierwszy nurt badawczy związany z Księstwem Warszawskim, publikując w różnych wydawnictwach i czasopismach: *Studia*

³ W. Śladkowski, *Juliusz Willaume – dziejopis epoki Mazurka Dąbrowskiego*, [w:] *Z epoki Legionów...*, s. 235–242.

⁴ A. Koprucki, *Profesor Tadeusz Mencel w mojej pamięci*, [w:] *W kręgu zainteresowań naukowych profesora Tadeusza Mencela*, pod red. A. Koprucki, Lublin 1999, s. 19–37.

o udziale chłopów w wyborach do Sejmu Księstwa Warszawskiego (1967), *Prawa wyborcze w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim* (1971), *Zniesienie poddaństwa chłopów w Księstwie Warszawskim na tle porównawczym* (1983) i *Gmina wiejska w Księstwie Warszawskim* (1984). Wcześniej był współautorem, wraz z wybitnymi historykami polskimi – Stefanem Kieniewiczem, Tadeuszem Łepkowskim i Witoldem Łukaszewiczem, podręcznika dla szkół średnich *Historia Polski 1795–1864*, do którego napisał dwa pierwsze rozdziały obejmujące lata 1795–1815. W latach 1956–1966 miał on 11 wydań. Wraz ze Stefanem Kieniewiczem i Władysławem Rostockim był też współwydawcą obszernego, liczącego prawie 800 stron wyboru tekstów źródłowych z *Historii Polski w latach 1795–1864*, wydanego w roku 1956 przez PWN i używanego także w dydaktyce uniwersyteckiej. Jako wytrawnemu znawcy źródeł PWN powierzono mu także kontynuację zapoczątkowanej przez Bronisława Pawłowskiego i niedokończonej w skutek jego śmierci w 1962 r. jakże ważnej edycji źródłowej, jaką były *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego*; t. II, cz. 1 i 2, wydane w roku 1965 i 1968, figurują już także z jego nazwiskiem. Tadeusz Mencil wraz z Marianem Kallasem przygotował też do druku tom III, cz. 1 i 2 tychże protokołów; ukazały się one drukiem w 1995 i 1996 r., już po śmierci profesora.

Pisząc o dwóch wybitnych indywidualnościach, jakimi byli profesorowie Willaume i Mencil, którzy swój niewątpliwy prestiż naukowy osiągnęli na wspólnej niwie badań nad dziejami Księstwa Warszawskiego, trudno nie wspomnieć o ich wzajemnych stosunkach, przyszło im bowiem przez okres ćwierćwiecza pracować razem, obok siebie, ramię przy ramieniu, na jednej uczelni. Ośmieliłem się dotknąć tu materii niesłychanie delikatnej. Różnica wieku między nimi nie była wielka, wynosiła osiem lat, obaj wyszli spod ręki jednego mistrza, ale starszeństwo Juliusza Willaume'a zaznaczało się wyraźnie. Należał on do pierwszych uczniów prof. Skałkowskiego i uzyskał liczące się stanowisko w gronie polskich znawców epoki napoleońskiej już przed 1939 r. Tadeusz Mencil wprawdzie ukończył studia tylko 9 lat później, ale początek jego kariery naukowej rozpoczął się dopiero po II wojnie. Naukowo nie współpracowali z sobą, domeną prof. Willaume'a była historia polityczna i wojskowa, prof. Mencla sprawy ustrojowe. Można było natomiast dostrzec występujący między nimi element rywalizacji, recenzując bowiem wzajemnie swoje publikacje, czynili to oczywiście w sposób rzeczowy, ale nie szczędzili też sobie krytycznych, a nawet kąśliwych niekiedy uwag i ocen. Ale takimi też powinny być prawdziwe, a nie koleżeńskie recenzje. Zrazu kierowali oddzielnymi katedrami dziejów nowożytnych, prof. Willaume powszechną – prof. Mencil – Polski. Po roku 1972, gdy powstał Instytut Historii, a w jego ramach jeden Zakład Historii Nowożytnej, którego kierownictwo objął prof. Mencil, zachował się on w stosunku do swego starszego kolegi lojalnie, pozostawiając prof. Willaume'owi całkowitą autonomię zarówno w dydaktyce, sprawach kadrowych, jak i w badaniach związanych z dziejami powszechnymi. Była to więc poprawna koegzystencja, będąca wynikiem ich wysokiej kultury.

Poza utrwalonymi w przytoczonych tu publikacjach osiągnięciami obydwu uczonych w badaniach nad dziejami Księstwa Warszawskiego, które weszły na trwałe do historiografii polskiej, ich rola polegała także na tym, iż w trudnych latach tuż po II wojnie, gdy niektórzy badacze z powodu pobudek ideologicznych przekreślali cały prawie dorobek epoki, uznając go za reakcyjny, postawą swą i publikacjami zarówno Juliusz Willaume, jak i Tadeusz Mencil bronili uznawanych wartości. Dzięki temu wraz z innymi historykami: Janem Lubiczem Pachoskim, Andrzejem Zahorskim, a z młodszych – Barbarą Grochulską, Władysławem Zajewskim, Moniką Senkowską-Gluck, Marianem Kallasem, czy najmłodszym w tym gronie Andrzejem Nieuważnym, przywrócili na powrót świetność tak błyskotliwie rozpoczętemu przez Szymona Askenazego projektowi badawczemu, jakże i dzisiaj ważnemu i interesującemu. Wreszcie i Juliusz Willaume, i Tadeusz Mencil okazali się utalentowanymi nauczycielami i mistrzami, stworzyli szkoły naukowe, a ich wychowankowie byli i są obecni już jako profesorowie we współczesnym życiu naukowym i dydaktyce uniwersyteckiej. Piszącemu te słowa jako uczniowi profesora Juliusza Willaume'a i nauczycielowi kolejnego zaciągu naukowego, kwestii tych nie wypada już zbytnio egzemplifikować. Uważałem natomiast, iż imion profesorów UMCS – Juliusza Willaume'a i Tadeusza Mencila – nie może zabraknąć na organizowanej w Lublinie w 200-lecie utworzenia Księstwa Warszawskiego jubileuszowej sesji naukowej i na kartach będącego jej pokłosiem wydawnictwa.

REŠUMÉ

Après la deuxième guerre mondiale, deux disciples de Adam Skałkowski, un historien de Poznań très connu, ont trouvé leur place à l'Université Marie-Curie Skłodowska de Lublin. C'est Juliusz Willaume qui y est arrivé le premier, puis c'était le tour à Tadeusz Mencil. Les deux spécialistes de l'époque napoléonienne et de l'histoire du Duché de Varsovie ont lié leurs vies professionnelles à cette université. L'article parle des résultats de leur travail scientifique et didactique.